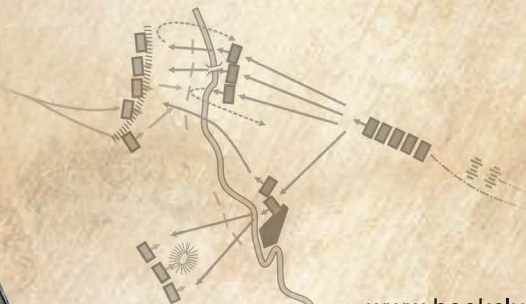

ВИЗНАЧНІ БИТВИ ТА ПОЛКОВОДЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Із часів Давньої Русі до Великої Вітчизняної війни...
Від походу Аскольда та Діра на Константинополь
до останніх переможних боїв маршалів Конєва
та Рибалка...

- Визначні битви і військові операції, які змінювали українську історію, в картах і схемах
- Сили, озброєння, тактика і втрати ворогуючих сторін
- Короткі біографічні дані про 430 воєначальників і командирів різних рівнів

www.bookclub.ua

ISBN 978-966-14-4283-1

9789661442831

ВИЗНАЧНІ БИТВИ ТА ПОЛКОВОДЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Д. В. ЖУРАВЛЬОВ

Д. В. ЖУРАВЛЬОВ

ВИЗНАЧНІ БИТВИ ТА ПОЛКОВОДЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

КАРТИ
ОЗБРОЄННЯ
ТАКТИКА-НАСЛІДКИ

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

и паче слышаше поуду
и спашася мнози стрелци
ныи оубо дающе. к водоу

приидаша к ним дружина
вша оубо жасоша. и шаша

Д. В. Журавльов

ВИЗНАЧНІ БИТВИ ТА ПОЛКОВОДЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

КАРТИ
ОЗБРОЄННЯ
ТАКТИКА • НАСЛІДКИ

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Ж91

Жодну з частин даного видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Д. В. Журавльов, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України історичного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Дизайнер обкладинки *Наталія Переходенко*

В оформленні обкладинки використано картину
А. В. Серебрякова «В погоні» (www.art-nostalgie.com.ua)

ISBN 978-966-14-4283-1

© Журавльов Д. В., 2013
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2013
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2013

Вступ

«Великі речі, дві, мов одна: перша — любов, а друга — війна» — так лаконічно охарактеризував Редьярд Кіплінг ніби нешироке, але насправді невичерпне коло тем, які завжди пробуджують величезний інтерес читачів незалежно від віку, статі та професії. На щастя (чи на жаль) для шановних читачів та читачок цієї книжки, автор пропонує зануритися в перипетії значно менш складної тематики — другої. Мова піде про битви і людей, які в них здобували перемоги, славу, загибель чи ганьбу протягом тривалої та напрочуд кривавої української історії.

Звісно, автор свідомий того, скільки наукових і популярних книжок написано про ті масові кровопускання. І звісно ж, він аж ніяк не зацікавлений у прославленні ідеї війни як такої, чи навіть у створенні чергового хіт-параду на кшталт «Ста великих битв» чи «П'ятдесяти найгеніальніших полководців», бо надто хиткими й сумнівними були і є ті критерії величчя й геніальності. Але, вже не перший рік працюючи з допитливою молоддю шкільного і студентського віку, автор бачив невгамований інтерес молодих українців саме до тем героїчних і трагічних смертовбивств і самопожертв, якими сповнені українські (і, скажати правду, не лише українські) підручники з історії. І треба ж було такому статися, що цей інтерес збігся-таки з одним із його, автора, давніх захоплень — воєнною історією. Так виникла ідея книжки, де в стислій формі було б подано цікавий фактаж і свіжі оцінки не лише найважливіших, у чомусь справді вирішальних для подальшого ходу історії України баталій, але й тих битв, котрим просто пощастило з увагою нащадків, і тому вони стали символами якихось важливих речей для нас, сьогоднішніх (тому прохання не дивуватися тому, що на сторінках книжки близькими сусідами є, наприклад, грандіозний Брусилівський прорив і невеликі бої на горі Маківка чи під Мотовилівкою). Водночас автор не робив акценту на більш відомих читачеві й хронологічно ближчих подіях ХХ ст., а натомість

присвятив більше уваги середньовічній і ранньомодерній воєнній історії.

Попри дещо іронічний початок вступної статті, автор хотів би зауважити — до тих речей, про які писав Залізний Редьярд, не варто ставитися легковажно. Адже дослідження того, як і чому забирали чужі й віддавали свої життя мільйони людей на цій рясно политій кров'ю, прекрасній і грішній землі, неможливе без поваги й спроби глибшого розуміння, усвідомлення мотивів і наслідків їхніх вчинків. Допомогти в цьому можуть історичні джерела (згадки про ключові джерела обов'язково присутні в підрозділах, присвячених окремим подіям) і література, зокрема найновіша, список якої пропонується у кінці книги. Менш за все авторові хотілося б іти протореним шляхом більшості науково-популярних видань подібного типу, компілюючи уривки сучасних досліджень, джерел і застарілих праць в одне нечитабельне ціле, тому він віддавав перевагу сучасним науковим трактуванням подій, а подекуди був змушений вдаватися і до власних спроб реконструкцій ходу подій на основі джерел.

Звісно, не обійдено увагою і долі воєначальників і дійових осіб тих буремних подій (форма написання імен та прізвищ — якнайближче до звучання в оригіналі). Книга містить короткі біографічні дані про кількості відомих і напівзабутих давньоруських, візантійських, українських, російських, половецьких, литовських, польських, турецьких, татарських, шведських, німецьких, австро-угорських воєначальників і командирів різних рівнів, адже саме люди, а не абстрактні прямокутники чи стрілочки на схемах (без котрих, звісно, теж не обійтися), нерідко творили вітчизняну історію, зокрема й протягом IX—XX ст., тобто з часів Київської Русі і аж до Другої світової, коли поки що востаннє шпорив по українській землі свого червоного коня другий вершник Апокаліпсису, ім'я котрому — Війна... Отже, по конях!

Похід на Константинополь 860 р.

ДАТА І МІСЦЕ БИТВИ

Червень — липень 860 р., протока Босфор, околиці Константинополя, узбережжя Мармурового моря і Принцеві острови.

КОМАНДУВАЧІ

На підставі «Повісті минулих літ» домовилися вважати, що походом керували князі Аскольд і Дір. За версією «Повісті минулих літ», вони є варягами-дружинниками Рюрика, співправителями, за версією Никонівського літопису — представниками місцевої полянської династії, можливо, нащадками Кия. Правили в Києві в середині IX ст. — разом або по черзі. Аскольд^{*1} — перший видатний правитель і полководець Русі, котрий організував успішний напад на столицю могутньої Візантійської імперії, Константинополь. Ймовірно, перший князь-хреститель Русі, покровитель літописання у Києві. За «Повістю минулих літ» князь був убитий Олегом 882 р. Прихильники версії «Аскольдового хрещення» не виключають, що перемогу Олега забезпечила підтримка київських язичників, невдоволених християнізацією, яку провадив Аскольд. Постать Діра* видається «розмитою» навіть серед тих небагатьох фактів, які ми маємо про Аскольда. Єдине можливе незалежне підтвердження його існування (крім «Повісті минулих літ») — згадка про «першого серед князів русів, що зветься Діра» у арабського письменника X ст. аль-Масуді. Деякі автори вважають за можливе

¹ Біографії персоналій, позначених (*), подано в додатку в кінці книги.

пов'язати з добою Діра такі події, як будівництво хазарської фортеці Саркел на Дону (833 р.) — нібито проти русів, посольство «народу Рос» і його «кагана» («хакана») до Ингельхайма і Константинополя у 838—839 рр.

Гарнізоном Константинополя командував єпарх (градоначальник з широкими повноваженнями) Ориха, також у керуванні містом брав участь патріарх Фотій*. Імператор Михаїл III П'яниця* був у поході проти арабів і, скоріше за все, не встиг повернутися до столиці на час події.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА

Гомілії (проповіді) очевидця події, Константинопольського патріарха Фотія, лист Папи Миколая I імператору Візантії Михаїлу III від 28 вересня 865 року, більш пізні згадки — у візантійських хроніках Георгія Амартола, Лева Граматика, Феодосія Мелитенського, так званій Брюссельській хроніці, «Житті патріарха Ігнатія», Венеціанській хроніці XI ст. і руському джерелі — «Повісті минулих літ».

ПЕРЕДУМОВИ БИТВИ І СИЛИ СТОРІН

Стосунки нової держави Русі й могутньої Візантії на ранньому етапі були непростими перш за все через привабливість земель імперії для нападів: тут можна було взяти здобич і підвищити престиж військових вождів русів. Можливо, цей перший в історії русько-візантійських воєн похід руських військ на Константинополь пов'язаний зі складним військово-політичним положенням імперії в середині IX ст., коли Візантія вела важку війну з халіфатом Аббасидів, тому в Константинополі залишалася лише частина гарнізону і флот. У будь-якому разі для імперських збройних сил і дипломатії напад русів був абсолютною несподіванкою. Версію про образи, завдані раніше русам у Константинополі, і похід як помсту сьогодні історики відкидають.

Русь: 200 або 360 (відповідно, візантійські й венетіанська хроніки) суден русів, загалом звичайний корабель вікінгів вмщував 30 людей, отже, усього від 6 до 10 тисяч воїнів.

Візантія: невідомі, але точно менші за супротивника і недостатні для ефективної оборони морських стін Константинополя, судячи зі слів патріарха Фотія.

ОЗБРОЄННЯ І ТАКТИКА СТОРІН

Руське військо, вірогідно, складалося зі скандинавсько-слов'янської княжої дружини й ополченців зі слов'янських союзів племен. Озброєння — традиційне для скандинавів і слов'ян

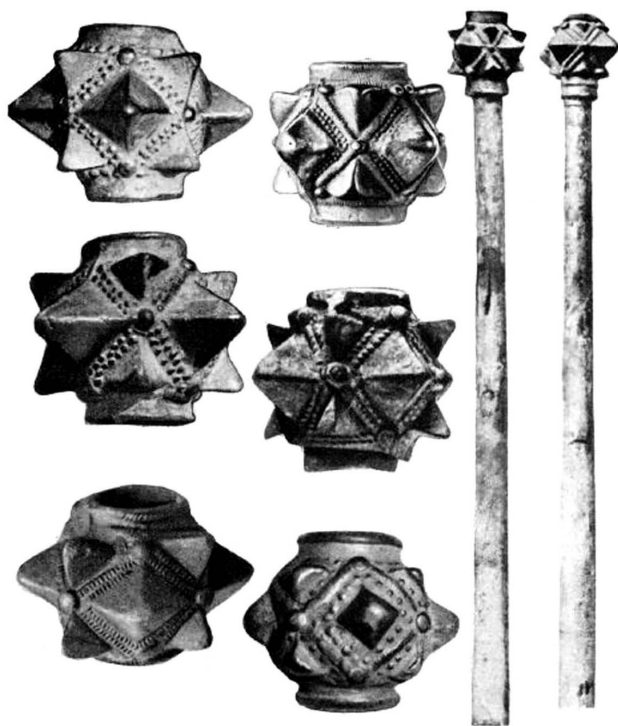

Рис. 1. Булави часів Київської Русі

X ст.: списи, бойові сокири, щити, рідше мечі, шоломи і кольчуги. Схоже, під час походу руси вживали тактику кінних і морських рейдів углиб Фракії й на острови Мармурового моря, успішно знищивши та захопивши велику кількість ромейського населення і взявши чималу здобич. Грецькі джерела твердять про тактику глухої оборони ромеїв по периметру міських стін Константинополя, що, схоже, пояснюється малою чисельністю піхотних підрозділів гарнізону й відсутністю в місті кінноти та флоту.

ХІД КОНФЛІКТУ

Напад русів стався увечері 18 червня 860 року, і, за словами Фотія, існувала реальна загроза взяття русами принаймні частини міста. Проте гарнізону вдалося утримати стіни (Фотій приписує цей факт заступництву Богородиці, одяг котрої пронесли під час хресного ходу вздовж стін), тож руси відмовилися від облоги і спустошили передмістя, навколишні села і монастирі, а потім мало не захопили на Принцевих островах колишнього патріарха Ігнатія. Вони відплили додому не раніше кінця липня, причому якщо сучасники тих подій твердили про повний успіх русів і безславний для ромеїв кінець протистояння, то більш пізні грецькі джерела (використані й автором «Повісті минулих літ») твердять про прихід імператора Михаїла III до міста і спільну молитву його і Фотія. За цією сумнівною версією, після занурення у воду Золотого Рогу священного одягу (мафорія) Богородиці руський флот розкидало раптовим штормом. Скоріш за все, тут йдеться про змішування пізнішими авторами реалій подій різних, зокрема більш ранніх облог Константинополя.

ВТРАТИ СТОРІН І НАСЛІДКИ ПОДІЇ

Схоже, втрати русів були незначними, втрати візантійського війська — теж, але чимало мешканців грецьких міст і сіл загинули або потрапили в полон. На Русі як наслідок стала популярною

ідея морських походів на Візантію, але водночас відбулося поживлення контактів візантійської світської і церковної дипломатії з Руссю, наслідком чого було так зване Аскольдове хрещення частини еліти Русі в другій половині 860-х рр.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

У XVIII—XIX ст., на хвилі інтересу до давньоруської історії, образи Аскольда і Діра відтворили кілька російських поетів і художників, у Києві на ймовірній могилі князя збудована ротонда. Ім'ям Аскольда у XIX — на початку XX ст. назвали два кораблі ВМФ Російської імперії — фрегат та крейсер. Крім того, на думку деяких вчених, саме успішний «похід Аскольда» став основою для формування пізнішого епічного образу «Олега, який прибиває щит до воріт Царгорода» (на цей сюжет існує низка відомих картин і поетичних творів XIX ст.). Можливо, автор «Повісті минулих літ» «роздвоїв» усну оповідь про перший успішний для Русі похід невідомого руського ватажка, приписавши їх відомим йому князям — Аскольду (разом із суперечливою постаттю Діра) й Олегу.

Похід на Константинополь 941 р.

ДАТА І МІСЦЕ БИТВИ

Червень—вересень 941 р., вхід до протоки Босфор, чорноморське узбережжя Візантійської імперії, Віфінія.

КОМАНДУВАЧІ

Руським військом командував київський князь Ігор Рюрикович*. Дата смерті Олега і початок правління Ігоря в Києві (912 або 913 р.) — умовна. Вів війни й укладав мирні угоди з Візантією, печенігами, слов'янськими союзами племен (древляни, уличі й тиверці). Під час правління Ігоря (913/914 та 943/944 рр.) руси також атакували мусульманські міста на Каспії (зокрема Бердаа), про що немає згадок у руських літописах. Можлива участь у поході котрогось із згаданих у договорі 944 р. руських воєвод, слов'ян чи скандинавів, а також воєводи Свенельда*.

Загальне командування візантійським військом здійснював імператор Роман I Лакапін*, флотом командував його головний радник Феофан, сухопутною армією наприкінці конфлікту командував один з найкращих візантійських полководців X ст. Іоанн Куркуас*. Військами візантійської феми (військово-адміністративного округу) Арменіакон командував Варда Фока Старший, батько імператора Никифора II Фоки (963—969 рр.).

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА

Візантійські хроніки Георгія Амартола, Продовжувач Феофана, Житіє Василя Нового, західноєвропейська хроніка Ліут-

пранда з Кремони (містить найдетальнішу інформацію), руська «Повість минулих літ» (можливо, зберегла фрагменти усних оповідей про похід), Кембріджський документ (лист невідомого хазарського єврея, підданого кагана Йосифа).

ПЕРЕДУМОВИ БИТВИ І СИЛИ СТОРІН

Окрім традиційних для правителів Русі політичних і економічних цілей (тиск на Візантію задля здобуття пільгових умов для торгівлі з Руссю, захоплення здобичі), похід пов'язують з антиєврейською політикою візантійського імператора-узурпатора Романа I Лакапіна, котрою був незадоволений Хазарський каганат. За версією Кембріджського документу, якийсь руський правитель 941 р. напав на контрольований хазарами Самкерц (Керч), діючи за намовою Романа Лакапіна. Розбитий хазарами руський князь Х-л-г (часто розшифровують як Хельгі, тобто Олег) пішов на Константинополь, але і там зазнав поразки, після чого Русь перейшла під владу хазарів (руські та візантійські джерела цього не підтверджують). Можливо, мова йде про якісь більш ранні події часів Олега Віщого, але виключати наявність тристоронньої політичної комбінації Русь—Візантія—Хазарія не можна.

Сили Русі візантійські джерела оцінюють у 10 тисяч кораблів з воїнами, Ліутпранд подає скромнішу цифру — 1 тисячу кораблів (що може дати умовно-розрахункові 30—40 тисяч людей). Сили візантійців так само оцінити важко — від кількох тисяч людей, 15 кораблів з грецьким вогнем і невідомою кількістю звичайних бойових кораблів (дромонів і трієр, за Амартолом) на початку конфлікту до понад 40 тисяч воїнів східної армії Іоанна Куркуаса у вересні 941 р.

ОЗБРОЄННЯ І ТАКТИКА СТОРІН

Руське військо — це передовсім піхота, посаджена на кораблі. Проте, зважаючи на чималий відсоток скандинавів у руському війську, можна припустити використання як традиційного

пішого бою, так і рейдів суходелом на захоплених у місцевого населення конях (звичайна практика при нападах вікінгів). Окрім слов'яно-скандинавської за складом дружини, участь у поході брали також вої (племенні ополченці) і, можливо, во-яки з неслов'янських (фіно-угорських) племен (згадки про ці племена і союзних Русі печенігів є у «Повісті минулих літ» щодо більш ранніх і пізніших походів). Озброєння — традиційне для скандинавів і слов'ян X ст.

З візантійського боку на початку конфлікту були задіяні слабкі сили (можливо, з ополчення феми Оптимата), що скла-дали гарнізон столиці: ядро армії перебувало на сході, воюючи

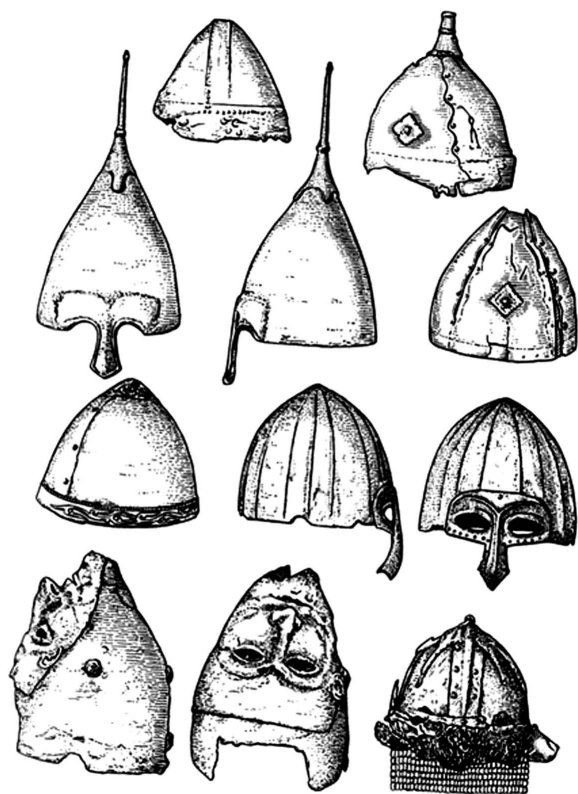

Рис. 2. Руські шоломи X—XIII ст.

з халіфатом Аббасидів, основні сили флоту теж були кинуті туди. У боях на чорноморському узбережжі задіяли кінних і піших воїнів феми Арменіакон, кількох анатолійських фем, а також кінну і пішу гвардію (столичні тагми), що прибули до Константинополя у вересні 941 р. Усі джерела твердять про колосальну, зокрема психологічну, перевагу нечисленного візантійського флоту завдяки грецькому вогню і великі втрати русів від нього.

ХІД КОНФЛІКТУ

11 червня 941 року відбувся перший напад флоту русів на Константинополь, коли вони висадилися під стінами і спустошили передмістя. Феофан розбив русів на морі біля входу в Босфор (район міста Ієрон) за допомогою 15 старих кораблів, похапцем оснащених сифонами для метання грецького вогню. Надалі бойові дії відбувалися у формі кінних і морських рейдів русів на міста і села Віфінії, на острови Мармурового моря, а також на північне узбережжя Чорного моря, де їх відбили Варда Фока і Іоанн Куркуас, котрі здійснили швидкий марш до столиці. У вересні 941 р. руси перевели більшу частину війська з трофеями на європейський бік Босфору, у Фракію, біля берегів котрої були вдруге розгромлені на морі Феофаном. Після цього рештки нападників повернулися додому.

ВТРАТИ СТОРІН І НАСЛІДКИ ПОДІЇ

Втрати русів — значні, хоча візантійські повідомлення про 10 вцілілих кораблів Ігоря є перебільшенням. Втрати Візантії — невідомі, загинуло багато мирного населення. Обидві сторони виявляли неабияку жорстокість (руси катували мирне населення, візантійці послідовно винищували полонених русів). Провальний похід Ігоря призвів до ескалації конфлікту Русі з грізним південним сусідом, кульмінацією чого став новий похід русів 944 р., мир і чергова торговельна угода, що задовольнила обидві сторони.

Зміст

Вступ	5
Похід на Константинополь 860 р.	7
Похід на Константинополь 941 р.	12
Розгром Хазарського каганату	17
Оборона Доростола	22
Битва під Лиственном	27
Битва на Стугні	31
Битва на Сальниці	35
Битва на Орелі	40
Битва на Каялі	44
Битва на Калці	50
Взяття Києва монголами	56
Битва під Ярославом	61
Битва на Синіх Водах	67
Битва на Ворсклі	71
Битва під Вількомиром	76
Битва під Лопушним (Вишневецем)	81
Битва під Сокалем	85
Битва під Ольшаницею	88
Битва під П'яткою	92
Битва під Гострим Каменем	98
Облога табору на Солониці	103
Хотинська битва	107
Битва на Куруковому озері	113
Облога Переяслава	120
Битва під Кумейками	126
Битва під Жовнином і облога на Стариці	131
Битва під Охматовим 1644 р.	138
Битва на Жовтих Водах	142
Битва під Корсунем	148
Битва під Пилявцями	154
Битва під Лоевом 1649 р.	160

Облога Збаража	165
Битва під Зборовим	170
Битва під Берестечком	176
Битва під Батогом	184
Битва під Финтоєю (Тирговіште)	190
Битва під Охматовим 1655 р. (Дрижипільська битва)	194
Конотопська битва	199
Битва під Чудновим	207
Оборона Глухова	213
Оборона Чигирини	219
Взяття Азова (1696 р.)	224
Полтавська битва	230
Взяття Ізмаїла (1790 р.)	236
Битва під Балаклавою	243
Битва на Чорній річці	250
Бій за гору Маківка	255
Брусиловський прорив	261
Бій під Крутами	268
Бій під Мотовилівкою	274
Чортківський наступ	279
Битва під Перегонівкою	284
Штурм Перекопу (1920 р.)	289
Танкова битва під Дубном—Луцьком—Бродами	295
Друга битва за Харків	304
Третя битва за Харків	312
Корсунь-Шевченківська битва	321
Львівсько-Сандомирська операція	328
Додаток. Короткі біографічні довідки полководців	334
Література	410

Популярне видання

ЖУРАВЛЬОВ Денис Володимирович
Визначні битви та полководці української історії

Головний редактор *С. С. Скляр*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *С. С. Скляр*
Художній редактор *С. В. Місяк*
Технічний редактор *А. Г. Верьовкін*
Коректор *І. М. Хижняк*

Підписано до друку 18.12.2012.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion». Ум. друк. арк. 21,84.
Наклад 12000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів
у ТОВ «Фактор-Друк»
м. Харків, вул. Саратовська, 51

Видавництво Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
www.trade.bookclub.ua

ГУРТОВИЙ ПРОДАЖ КНИГ ВИДАВНИЦТВА

ХАРКІВ

ДП з іноземними інвестиціями
«Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”»
61140, г. Харків-140,
просп. Гагаріна, 20-А
тел/факс +38 (057) 703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

Одеський підрозділ

65063, м. Одеса, вул. Арміїська, 8-В
тел. +38 (048) 776-07-67
e-mail: odessa@bookclub.ua

ЗАПОРІЖЖЯ

ФОП Савчук Ю.Д.
69057, м. Запоріжжя, вул. Седова, 18
тел. +38 (050) 347-05-68
e-mail: vega_center@i.ua

тел. +38 (062) 345-63-08, +38 (062) 348-37-92, +38 (062) 348-37-86

КИЇВ

ПП «Букс Медіа Тойс»
04655, м. Київ, просп. Московський, 10-Б, оф. 33
тел. +38 (044) 351-14-39,
+38 (067) 572-63-34,
e-mail: booksmt@rambler.ru

ДОНЕЦЬК

ТОВ «ІКЦ “Кредо”»
83096, м. Донецьк,
вул. Куйбишева, 131-Г
e-mail: fenix@kredo.net.ua
www.kredo.net.ua

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

служба роботи з клієнтами:

тел. +38 (057) 783-88-88
e-mail: support@bookclub.ua
Інтернет-магазин: www.bookclub.ua
«Книжковий клуб», а/с 84, Харків, 61001

Журавльов Д. В.

Ж91 Визначні битви та полководці української історії / Д. В. Журавльов. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. — 416 с. : іл.

ISBN 978-966-14-4283-1

Книгу присвячено військовим подіям ІХ—ХХ ст., які потрапили на скрижалі історії України, і полководцям, що творили цю історію як своїми перемогами, так і поразками. Багато уваги приділено розподілу сил сторін, їхньому озброєнню, тактиці ведення бою, його наслідкам. Для тих, хто цікавиться військовою історією, особливий інтерес становитимуть карти баталій і чисельні викладки з біографій воєначальників і командирів.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)